

УДК 811.161.2: 81"373.611

Н. М. Хрустик

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЕКОРЕЛЯЦІЮ

Стаття присвячена розгляду проблем, пов'язаних з явищем декореляції. Акцентується увага на зміні статусу морфем.

Ключові слова: морфемна структура, декореляція, зміна статусу морфем.
The article is devoted to consideration of the problems connected to the phenomenon of decorrelation. The attention is focused on change of the status of morphemes.

Key words: Morphemic structure, decorrelation, change of the status of morphemes.

Вивчення проблем, пов'язаних із дослідженням історичних змін у морфемній структурі слів, як правило, обмежується розглядом таких явищ, як опрощення, перерозклад та ускладнення. Що ж стосується інших змін у морфемній структурі слів, то про них у кращому випадку лише згадується. До таких явищ належить процес декореляції. За визначенням Н. Ф. Клименко, яке подається в енциклопедії “Українська мова”, декореляція (від лат. *de...* — префікс із значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *correlatio* — співвідношення) — це зміна характеру або значення морфем, а також співвідношення морфем у слові при збереженні їхньої кількості і послідовності [14: 124].

Першим звернув увагу на зміну співвідношення морфем у слові, яка може відбуватися з часом, О. О. Потебня. З цього приводу він писав, що відіменникові іменники на *-ець*, утворені від *nomina agentis* як секундарні назви тих же осіб на зразок **молодець, старець, сліпець, ловець, швець, боєць** (від іменників **молодь, старь, сліпъ, ловъ, швъ, бои**), розпались на дві різні словотвірні моделі, з яких одні утворення стали співвідноситися з прикметниками (молодець, старець, сліпець), а інші — з дієсловами (ловець, швець, боєць) [9: 127].

Термін “декореляція” вперше вжито в 1959 р. М. М. Шанським

[16]. Він же згодом описав цей процес на матеріалі російської мови у праці “Очерки по русскому словообразованию”, окресливши основні напрямки декореляційних змін: зміна характеру або значення морфем та зміна співвідношення морфем у слові при збереженні їхньої кількості і послідовності [15]. Визначення декореляції, яке подав учений [15: 231], лягло в основу всіх сучасних тлумачень цього явища. Ним послуговується і Н. Ф. Клименко, на яку ми посилаємося при визначенні процесу декореляції вище.

На матеріалі української мови процес декореляції ще зовсім не досліджений. У свій час на це звертав увагу С. П. Бевзенко у праці “Український словотвір в історичному вивсвітленні” [2: 55], мало що в цьому плані змінилось і нині. Мета нашої статті — привернути увагу до окремих проблем морфеміки та словотвору, які пов’язані з процесом декореляції, якщо не відповісти, то хоча б порушити питання, які стосуються деяких ознак характеру морфем.

Незважаючи на те, що більшість учених у поняття “декореляція” вкладає один і той же зміст, у сучасній мовознавчій науці немає чіткої визначеності в тому, що слід вважати декореляційним процесом. Окрім мовознавців, які повністю поділяють думку М. М. Шанського з приводу того, що таке декореляція (серед них уже згадувані С. П. Бевзенко, Н. Ф. Клименко), є вчені, які мають дещо інше бачення цього явища. І. І. Ковалик вважає, що явище декореляції виявляється в тому, що похідне слово, утворене від певної твірної основи, починає сприйматися як утворення від іншої твірної основи. Напр., сучасне слово **любов** було утворене від прикметникової основи **люб(ь)** за допомогою суфікса **-ъвь (люб-ъвь)**, а пізніше воно зв’язується з дієслівною основою **люб-и-ти** [11: 22]. Ю. О. Карпенко розглядає декореляцію лише як зміну статусу, ролі морфемі в словоформі при збереженні її меж і форми. Скажімо, кінцевий компонент **-ин** у словах типу **селянин, киянин**, який у них виступає суфіксом, у праслов’янський період був рівноправним коренем із змістом “один” [8: 153-154]. М. Я. Плющ виникнення декореляції пов’язує винятково з переходом слів з одного розряду в інший. Вона зазначає, що процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу обов’язково викликають зміну граматичного значення, а отже, і зміну граматичних (формотворчих і словозмінних) морфем на словотворчі афікси. Таку зміну

М. Я. Плющ називає декореляцією, інколи — конверсією. Пор. напр., іменникові словоформи *біг* — *біг-ом*, *галоп* — *галоп-ом* і похідні від них прислівники *бігом*, *галопом*, у яких флексія -ом стала суфіксом [12: 196-197; 13: 150].

З огляду на вище викладені погляди на процес декореляції можна зробити висновок, що в поняття декореляції як історичної зміни в морфемній структурі слів вкладається як широкий, так і вузький зміст, що потребує певної визначеності. Зведення сутності явища декореляції до змін у характері та значенні морфем, які відбуваються лише при конверсії, як нам видається, є хибною думкою. Будь-яку зміну такого типу в морфемній структурі слова незалежно від того, якими причинами вона зумовлена, слід вважати декореляцією. Переконливим доказом на користь цієї думки є різні випадки зміни характеру та значення морфем, описані М. М. Шанським. Серед них, напр., зміна словотворчих дієслівних суфіксів -и-, -і-, -а — на показники дієслівних класів (**вчити, летіти, кричати**); перетворення суфікса -ес-, що був показником непрямих відмінків, на суфікс, який вказує на основу множини (**небеса**), в окремих випадках навіть із певним семантико-стилістичним відтінком (**словеса, тілеса**); набуття суфіксом -ш(а) зі значенням 'дружина особи, названої мотивуючим словом' (**гетьманша, султанша**) модифікаційного значення жіночого роду (**ліфтерша, призерша**) тощо [15: 231-235].

Як зразок процесу декореляції, що відбувається, Ю. О. Карпенко називає слова, які містять у своїй структурі афіксоїди — морфеми перехідного типу. Часто повторювані корені складних слів поступово перетворюються в афікси. Так, напр., як відзначає вчений, морфемі *-лог*, *-граф* та досить довгий ряд інших суфіксами ще не стали, але суфіксоїдами їх уже називають [8: 153-154]. На перехідний характер багатьох кореневих частин складних слів звертають увагу й інші дослідники, але з декореляційним процесом це явище не ототожнюють [4: 36-41; 5: 28-29].

Спираючись лише на фрагментарні спостереження, можна навести інші приклади декореляції, які мають відмінні від названих вище передумови виникнення. Скажімо, у слові **гульвіса** (розм. той, хто любить гуляти, проводити час, влаштовуючи легковажні витівки, вигадки [3: 201]), мотивація якого діяхронічно пов'язана із

словосполученням **голим вісити** [6: 618], внаслідок переосмислення значеннєвих зв'язків початкова коренева морфема почала співвідноситися з дієсловом **гуляти**, а кінцева із кореня перетворилася на унікальний суфікс **-віс-**. Процес декореляції нерідко спостерігається при запозиченні слів, коли лексема змушена пристосовуватися до законів тієї мови, в яку прийшла. Пор. напр., **пленум, мінімум, практикум** тощо, де морфема **-ум**, яка є латинським закінченням, змінюється на суфікс (дехто називає цей сегмент морфемної структури асемантемою).

З певним застереженням можна говорити про декореляцію у випадку витворення синтетичної форми дієслів майбутнього часу (пор.: ходитиму, писатиму, робитиму тощо, де виділяється суфікс **-м-**). Ця дієслівна форма виникла шляхом злиття в одне слово колишньої аналітичної форми дієслова та дієслова **иму** в постпозиції і відпадиння в силу фонетичних причин його початкового голосного **и**. Таким чином, корінь **им-**, дещо змінивши свою форму, перетворився в сучасній мові на суфікс **-м-**. У зв'язку з цим та аналогічними прикладами виникає необхідність в уточненні ще одного важливого моменту, який стосується явища декореляції.

Чи можна вважати декореляцією процес, при якому морфема, змінюючи свій статус, частково набуває нової форми? Якщо ж зазначені зміни в морфемній структурі слова не вважати декореляцією, то як у такому випадку їх слід трактувати?

Декореляція, як уже зазначалось, — це історична зміна морфеми у слові. Але є випадки, коли морфеми набувають нового статусу не в межах одного і того ж самого слова, а вичленовуючись із одного слова і утворюючи інше. Пор., напр., деякі слова, які характерні насамперед для сфери розмовного мовлення: **ізми** (різні філософські та політичні течії), **істи** (особи, які належать до соціалістів, комуністів тощо), **енки** (жартівлива назва мешканців центру та сходу України, прізвища яких утворюються переважно за допомогою суфікса **-енк-о**). В усіх цих випадках суфікси набули статусу кореневої морфеми. Префікси також можуть зазнавати функціональних змін і утворювати окремі слова: **контра, міні, максі, супер** тощо.

У майбутньому, очевидно, таких прикладів буде з'являтися все більше, оскільки перетворення афіксальних морфем у кореневі, на

наш погляд, відображає загальну тенденцію розвитку мови до вираження більш концентрованого смислу більш економними засобами. Безперечно, що перетворення, яких зазнають морфеми у наведених словах, не можна ототожнювати з явищем декореляції в загальноприйнятому його розумінні. Отже, виникає питання, як трактувати подібні зміни морфем? Як пояснити утворення слів типу **енки**, узгодивши це з усталеною теорією про мотивацію та способи словотворення? Усі ці питання потребують глибокого вивчення і осмислення.

Єдиний висновок, який можна із впевненістю зробити на основі вище викладених міркувань, — це те, що морфема як найменша значуща структурна одиниця слова має діалектичний характер. Потрапивши в певні умови, вона може змінювати своє значення, роль, статус. Яскравим прикладом цієї ознаки є функціональне перетворення частини *-бус* у словах типу **автобус, аеробус, тролейбус, таксобус**. Морфема *-бус* за своїм походженням є закінченням у давальному відмінку множини латинського займенника **omnis** зі значенням “всякий, кожний” [10: 13]. У складі вище названих слів ця морфема виконує функцію суфіксоїда, оскільки є другою частиною складних слів, яка досить часто повторюється. Останнім часом морфема *-бус* набула статус кореня. Свідченням тому є поява в мові мешканців на заході та в центрі України слова **бус**. Отже, **закінчення — суфіксоїд — корінь** — такою є діалектика функціонування морфеми *-бус*.

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960.
2. Бевзенко С. П. Український словотвір в історичному висвітленні. — Одеса, 1979.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., 2004.
4. Городенська К. Г. Префікси і префіксоїди в українській мові// Мовознавство. — 1986. — № 1.
5. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. — К., 1999.
6. Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 1.
7. Інверсійний словник української мови. — К., 1985.
8. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. — К. — Одеса, 1991.
9. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Харьков, 1899. — Т. 3.
10. Словник іншомовних слів/ За ред. О. С. Мельничука. — К., 1977.

11. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1969.
 12. Сучасна українська літературна мова/ За ред. А. П. Грищенка. — К., 1993.
 13. Сучасна українська літературна мова/ За ред. М. Я. Плющ. — К., 1994.
 14. Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.
 15. *Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.
 16. *Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию и лексикологии
- // Рус. яз. в шк. — 1960. — № 3.